

System arabskiej notacji i transliteracji

Słowa kluczowe: język arabski, alfabet arabski, transliteracja, transkrypcja

Język arabski – wprowadzenie

al-luġa ʾl-ʿarabiyya –al-muqaddima
اللغة العربية - المقدمة

Według szacunkowych danych języka arabskiego (*al-luġa ʾl-ʿarabiyya*) używa na całym świecie ok. 300 milionów ludzi, a niemal 1,5 miliarda muzułmanów styka się z nim na co dzień, bowiem pozostaje językiem liturgicznym islamu. Pełni rolę jedyne go języka urzędowego krajów Afryki Północnej: Algierii, Egiptu, Libii, Maroka, Sahary Zachodniej, Sudanu, Tunezji; Azji Zachodniej: Iraku, Jordanii, Libanu, Palestyny, Syrii; Półwyspu Arabskiego: Arabii Saudyjskiej, Bahrajnu, Jemenu, Kataru, Kuwejtu, Omanu, Zjednoczonych Emiratów Arabskich oraz jednego z języków urzędowych w kilku innych, jak choćby w Czadzi, Dżibuti, Erytrei, Komorach, Izraelu czy Mauretanii. Jest ponadto jednym z sześciu (obok angielskiego, chińskiego, francuskiego, hiszpańskiego i rosyjskiego) języków oficjalnych ONZ.

Jeśli chodzi o klasyfikację genetyczną języka arabskiego, należy on do rodziny afroazjatyckiej¹ (nazywanej też chamitosemicką), której języki – a wśród nich te reprezentujące najstarsze kultury świata, takie jak egipska, akadyjska czy ugarycka – występują na obszarach Azji Zachodniej oraz Afryki Północnej, Północno-Wschodniej i Północno-Zachodniej. Rodzina ta obejmuje pięć wielkich gałęzi językowych: egipską (wymarły język egipski we wszystkich jego fazach rozwojowych, w tym koptyjski, który nadal pozostaje w ograniczonym zakresie językiem liturgii kościoła koptyjskiego w Egipcie), berberską (wymarły język *guanche*, używany do XVI wieku na Wyspach Kanaryjskich, oraz dialekty berberskie obecne na terenie całej Afryki Północnej), kuszycką (języki i dialekty Afryki Wschodniej, głównie Somalii, Etiopii i Sudanu), czadyjską (języki i dialekty Sudanu

¹ Jak podaje Danecki (1994: 17), podstawą wprowadzenia terminu „rodzina afroazjatycka” (Joseph Greenberg), było dążenie do uniknięcia błędnego dzielenia rodziny chamitosemickiej na gałąź semicką i chamicą, co było powszechną praktyką w tradycyjnym językoznawstwie historycznym (patrz np. Gołąb, Heinz, Polański 1970, Polański 1993).

Zachodniego: Czad, Niger, Nigeria, Kamerun) oraz semicką (wschodnia grupa tej gałęzi obejmuje język akadyjski z jego dialektami, asyryjskim i babilońskim; północno-zachodnia – języki kanaanejskie: ugarycki, hebrajski biblijny, fenicki, a także aramejski, który pełnił w starożytności rolę *lingua franca* na Bliskim Wschodzie, odrodzony w XX wieku współczesny hebrajski, ponadto język nowoasyryjski i współczesne dialekty aramejskie Syrii; natomiast południowo-zachodnia – wymarłe języki południowoarabski epigraficzny i etiopski, współczesne semickie języki Etiopii oraz języki Arabii Południowej, arabski i jego dialekty²).

Historię języka arabskiego dzieli się zwykle na trzy okresy: okres protoarabski z dialektami staroarabskimi (do VI w. n.e.), okres klasyczny (VI-VIII w. n.e.) oraz okres literackiego języka arabskiego (od VIII w. n.e. do czasów dzisiejszych). Z tego pierwszego zachowały się imiona w zabytkach asyryjskich oraz inskrypcje w dialektach protoarabskich (tamudejski, ḥasā'icki, ṣafā'icki, dedaniccki, liḥyanidzki, nabatejski, palmyreński), używanych na Półwyspie Arabskim (z wyjątkiem Jemenu), w południowej i południowo-wschodniej Syrii, w Palestynie i na Synaju, zapisywanych różnymi alfabetami, w tym aramejskim i jedną z jego odmian, z której rozwinęło się później pismo używane w języku arabskim. Na ten okres datują się także dialekty arabskie używane w okresie między III a VI w. n.e. w centralnej części Półwyspu Arabskiego (dzielone na wschodnie, tamimijskie i zachodnie, hidżazyjskie)³, uznawane za bezpośredni poprzednik klasycznego języka arabskiego i jego dialektów.

Na okres klasyczny składa się zachowana w zapisach późniejszych o 200-300 lat twórczość literacka Arabów przed islamem (okres zw. *ǧāhiliyya*) i w pierwszych latach islamu (poezja beduińska, proza opisująca walki międzyplemienne, przysłowia, *Koran* i *hadisy*), a jego koniec wiąże się z powstaniem normy języka literackiego, utrwalonej na piśmie i ogólnie zaakceptowanej. W europejskich źródłach język ten nazywany jest poetyckim, ponaddialektalnym *koine*, bowiem używany był jedynie w ustnej twórczości literackiej (a nie w komunikacji mówionej w ogóle) i nabywany przez poetów w sposób sztuczny, a jako miejsce jego wyłonienia się wskazuje się okolice Naǧdu, gdzie stykały się i mieszały dialekty wschodnie i zachodnie. Inne stanowisko w tej kwestii zajmuje arabska tradycja wskazująca, iż Arabowie przed islamem posługiwali się w mowie jednym językiem,

² Z uwagi na to, że język arabski wykazuje cechy wspólne zarówno z językami grupy południowo-zachodniej, jak i północno-zachodniej, jego klasyfikacja w obrębie gałęzi semickiej pozostaje przedmiotem dyskusji. Szerzej na ten temat patrz: Danecki (1994: 18-20), Danecki (1998: 12-19).

³ Szerzej na temat dialektów staroarabskich: Rabin (1951), Al-Ǧundī (1978). O periodyzacji języka arabskiego patrz: Fischer (1972: 15-18).

tym właśnie, w którym była tworzona poezja tego okresu, a który po podbojach pełnił rolę języka codziennej komunikacji Beduinów, nazywanym *‘arabiyya*.⁴

Okres literackiego języka arabskiego, ściśle związany z powstaniem imperium muzułmańskiego i wprowadzeniem arabskiego do administracji, nauki i kultury, podzielić można na trzy etapy. Pierwszy to okres rozkwitu kalifatu muzułmańskiego (IX-XIII w.), kiedy nastąpiło pełne wykształcenie się języka literackiego i jego nowych stylów (administracyjny, naukowy styl adżamijski i szari’acki, poetycki, prozatorski – literatura piękna i adabowa, religijny), a on sam stał się narzędziem władzy, nauki i kultury na terenach ogromnego imperium. W mowie wykształciły się w pełni dialekty nowego typu. Drugi to okres zastoju kulturalnego świata arabskiego (XIII-XIX w.), w którym upadek kalifatu w wyniku najazdu mongolskiego oraz przejście Arabów pod panowanie władców tureckich spowodowały zastój twórczości, życia kulturalnego i rozwoju języka arabskiego literackiego. W mowie panowały wówczas niepodzielnie dialekty, zaś rola literackiej arabszczyzny sprowadzała się przede wszystkim do ochrania i zachowywania dawnej kultury naukowej, religijnej i literackiej. Wreszcie okres trzeci – nowożytny, od arabskiego odrodzenia (XIX-XX w.), z jego cechą charakterystyczną w postaci odrodzenia języka arabskiego, zainicjowanego poprzez kontakty z Europą⁵ z jednej strony, z drugiej – przez rozpoczętą pod koniec XIX wieku i wzmożoną po dojściu do władzy młodo Turków w 1908 roku agresywną politykę turkizacji życia oficjalnego, odnowienie języka arabskiego i unowocześnienie, przywrócenie mu funkcji w komunikacji oficjalnej świata arabskiego.⁶

Sytuacja językowa w świecie arabskim

ḥālāt āl-‘ālam āl-‘arabī āl-luġawiyya
حالة العالم العربي اللغوية

Charakteryzując system arabskiej notacji i transliteracji nie sposób pominąć kwestię specyficznej sytuacji językowej świata arabskiego, której najbardziej znanej analizy dokonał Charles A. Ferguson w artykule *Diglossia* na łamach czasopisma „Word” (1959: 325-340). Zaprezentował ją jako przykład dla definiowanego przez siebie pojęcia opisującego zjawisko dyglosji i to jego tekst sprawił, że użycie tego terminu rozpowszechniło się w

⁴ Hipotezy na temat powstania klasycznego języka arabskiego patrz: Danecki (1994: 23-24), Danecki (2000: 9-21), Kahle (1947), Rabin (1952), Versteegh (1984), Vollers (1906), Wansbrough (1977: 85-118).

⁵ W Egipcie szczególną rolę odegrała ekspedycja wojenna Napoleona w 1798 roku, która stała się punktem wyjścia do działań paszy Muḥammada ‘Alego mających na celu unowocześnianie kraju (tworzenie szkół na wzór europejski, wysyłanie młodzieży na studia do Europy, przyznanie arabskiemu statusu języka państwowego, wydawanie państwowej gazety, powołanie biura tłumaczeń itd.), zaś w Libanie i Syrii, gdzie chrześcijanie od XVII w. utrzymywali kontakty intelektualne z Europą, rolę taką odegrały szkoły z wykładowym językiem arabskim zakładane przez misjonarzy w XIX w.

⁶ Szerzej patrz: Danecki (1994: 24-31).

językoznawstwie⁷. W artykule tym zwrócił uwagę na fakt, że istnieją pewne niedostatecznie zdefiniowane i opisane sytuacje językowe, charakteryzujące się występowaniem dwóch wariantów języka w odrębnych funkcjach: nadbudowanego wariantu standardowego pisanego oraz lokalnego wariantu mówionego. Przy czym chodziło mu o sytuację odmienną od istniejącej w wielu społecznościach językowych⁸, a więc zjawisko używania lokalnych dialektów w kontaktach nieoficjalnych, odmiany standardowej zaś w kontaktach oficjalnych lub w kontaktach z nosicielami innych dialektów. Sytuacja dyglosyjna różni się bowiem od tego zjawiska tym, że żadna część społeczeństwa nie używa języka standardowego w codziennej komunikacji, to znaczy, że dla nikogo w danej społeczności nie jest to pierwszy język, nabywany w sposób naturalny. Poza tym w społeczności typu „standard + dialekty” język standardowy jest zazwyczaj utworzony na bazie wariantu regionalnego lub społecznego, używanego naturalnie w codziennej komunikacji przez jedną grupę nosicieli, a przez innych użytkowników jako bardziej prestiżowy wariant mówiony.

W odniesieniu do występujących w sytuacji dyglosyjnej wariantów Ferguson zastosował następującą terminologię: *high variety* (w skrócie H) – wariant standardowy, natomiast *low variety* (w skrócie L) – lokalny wariant mówiony, a następnie na podstawie czterech wybranych społeczności językowych: arabskiej egipskiej⁹, greckiej współczesnej¹⁰,

⁷ Charles A. Ferguson nie był autorem tego pojęcia, bowiem – jak sam przyznaje w wyżej wspomnianym artykule – wprowadzony przez niego termin „dyslosja” „wzorowany jest na francuskim *diglossie*, stosowanym przy opisie tego typu sytuacji językowych” (Ferguson 1959: 325) i „po raz pierwszy został użyty przez Williama Marçaisa w artykule *La diglossie arabe* (1930: 401-409; 1931: 20-39, 121-133) do opisu arabskiej sytuacji językowej na oznaczenie współwystępowania wśród arabofonów języka pisanego i języka potocznego używanego wyłącznie w mowie.” (Ferguson 1959: 325). Nie brakuje także innych opinii w kwestii pierwszego użycia pojęcia „dyglosja”. I tak na przykład Dimitri Sotiropoulos w artykule *Diglossia and the national language question in modern Greece* (1977) przypisuje zarówno zastosowanie tego pojęcia po raz pierwszy, jak i ustalenie jego treści (oraz wskazanie analogii pomiędzy arabską i grecką sytuacją językową) Karlowi Krumbacherowi (1902), natomiast Georg Kremnitz w pracy *Gesellschaftliche Mehrsprachigkeit: Institutionelle, gesellschaftliche und individuelle Aspekte* (1994) wskazuje, że dokonał tego już w 1885 roku na łamach czasopisma „Akropolis” grecki pisarz Emmanouel Rhoidis, który posłużył się terminem dyglosja opisując greckie zjawiska językowe. Co jednak szczególnie istotne, to nie teksty W. Marçaisa, K. Krumbachera czy E. Rhoidisa zapoczątkowały powszechne użycie tego terminu, bowiem dopiero artykuł Fergusona, a także rozwinięcie jego koncepcji przez Joshuę A. Fishmana przyczyniły się do szerszego zastosowania go w piśmiennictwie językoznawczym i wprowadzenia do socjolingwistyki badań nad zjawiskiem przezeń opisywanym.

⁸ Pojęcie „społeczności językowej” Ferguson odnosi do „zbiorowości zamieszkującej w granicach jednego państwa i posługującej się tym samym językiem” (Ferguson 1959: 330), co jednak nie definiuje arabskiej sytuacji językowej, bowiem obejmuje ona obszar wielu państw (Algieria, Arabia Saudyjska, Bahrajn, Egipt, Erytrea, Dżibuti, Irak, Jemen, Jordania, Katar, Kuwejt, Liban, Libia, Maroko, Mauretania, Oman, Palestyna, Somalia, Sudan, Syria, Tunezja, Zjednoczone Emiraty Arabskie).

⁹ Wariant H to arabski język literacki (*al-luġa al-‘arabiyya al-fuṣḥā*), zaś wariant L to dialekty (*al-luġa al-‘ammiyya*), obecne od zarania dziejów językowych w świecie arabskim. Szerzej na ten temat m.in.: Blanc (1960), Brockelmann (1954). Na temat dziejów języka arabskiego i sytuacji językowej w świecie arabskim zob.: Blau (1988), Brockelmann (1954), Danecki (1998), Danecki (1996), Danecki (2000), Danecki (1989), Ferguson (1960), Nöldeke (1904), Versteegh (1997).

¹⁰ Parę dyglosyjną tworzą: wariant H – *kalharévousa* i wariant L – dialekt *dhimotiki*, a ich historia jest równie długa jak arabskiej sytuacji dyglosyjnej. Patrz m.in.: Sotiropoulos (1977), Browning (1982), Niehoff-Panagiotidis (1994).

szwajcarskiej niemieckojęzycznej¹¹ i kreolskiej na Haiti¹², w których odnotowano występowanie tych wariantów, prześledził cechy charakterystyczne dla takich sytuacji i sformułował następującą definicję dyglosji:

Dyglosja jest to względnie stabilna sytuacja językowa, w której obok podstawowych dialektów języka (wśród których mogą istnieć standardy lub standardy lokalne) występuje znacznie odmienny, silnie skodyfikowany (często gramatycznie bardziej złożony) wariant nadbudowany, w którym istnieje znaczący korpus literatury pisanej, stworzonej albo we wcześniejszym okresie, albo w innej społeczności językowej. Wariant ten nabywany jest przeważnie w trakcie oficjalnej edukacji i używa się go w zdecydowanej większości zastosowań pisanych oraz oficjalnych, lecz żadna część społeczności nie używa go w codziennej komunikacji (Ferguson 1959: 336).

Po zdefiniowaniu zjawiska dyglosji Ferguson podjął próbę wyróżnienia zjawisk charakterystycznych dla funkcjonowania w tej specyficznej sytuacji językowej wariantów H i L, tzw. „kryteriów występowania dyglosji”, do których zaliczył: funkcję, prestiż, spuściznę literacką, sposób nabywania, standaryzację, stabilność oraz element lingwistyczny obejmujący gramatykę, leksykę i fonologię (Ferguson 1959)¹³.

Jedną z najważniejszych cech charakterystycznych sytuacji dyglosyjnej jest komplementarność funkcji, w jakich występują warianty H i L, to znaczy że w pewnych sytuacjach językowych może zostać użyty wariant H, a w innych wariant L, przy czym domeny obu wariantów jedynie nieznacznie zachodzą na siebie. W arabskiej sytuacji dyglosyjnej język literacki i dialekty występują obok siebie i paralelnie wypełniają swoje funkcje językowe, nie jest to jednak pełny paralelizm, lecz niemal całkowite uzupełnianie się w funkcjach, określane mianem dystrybucji komplementarnej (język literacki funkcjonuje w komunikacji pisanej, a dialekty w mówionej). Oddaje to zestaw sytuacji, w których obie odmiany są używane od najczęstszego użycia języka literackiego po najczęstsze zastosowane dialektów: książki i gazety, kazania religijne, przemówienia polityczne, spektakle teatralne, radio i telewizja, szkoła, rozmowy, dom i ulica, przy czym używanie w nieoficjalnej sytuacji wariantu H wywołuje drwiny i śmiech, zaś stosowanie wariantu L w sytuacji oficjalnej odebrane będzie jako lekceważenie, brak szacunku lub oznaka braku wykształcenia.

¹¹ Wariant H to niemiecki język standardowy (*Hochdeutsch*), a wariant L to szwajcarskie dialekty (*Schwyzerdütsch*), zaś do powstania zjawiska dyglosji doprowadziła długotrwała izolacja niemieckojęzycznych terenów Szwajcarii od niemieckich ośrodków standaryzacji językowej. Szerzej wokół szwajcarskiej niemieckojęzycznej społeczności językowej patrz: Ammon (1995), Schläpfer (1994), Schiffman (1991).

¹² Warianty pary dyglosyjnej to francuski język standardowy (*français*) jako H i haitański kreol (*créole haitien*) jako L. Ta sytuacja językowa jest wynikiem procesów kreolizacji pidżynu powstałego na bazie języka francuskiego. Wokół tych zagadnień patrz m.in.: Stewart (1963).

¹³ Charakterystyka kryteriów występowania dyglosji w odniesieniu do arabskiej sytuacji językowej patrz Danecki (2000: 22-46).

Co do prestiżu – członkowie społeczności dyglosyjnych dzielą nastawienia i opinie dotyczące ich wariantów H i L: ten pierwszy postrzegany jest przez nich jako nadrzędny w stosunku do drugiego, o bardziej logicznej konstrukcji i bogatszym słownictwie (często jego prestiż powiązany jest z jego funkcją jako języka religii i języka świętych tekstów¹⁴), natomiast wariant L uważany jest za „zepsutą” formę języka standardowego, a w wielu wypadkach zaprzecza się nawet jego istnieniu, utrzymując, że wszelka konwersacja, także w sprawach codziennych, odbywa się w wariacie H. Stąd wysoka i pozytywna ocena języka literackiego jako „czystej arabszczyzny” (*al-luġa ăl-‘arabiyya ăl-fuṣṣā*), w przeciwieństwie do dialektów traktowanych jako „zepsucie języka literackiego”, określanych krytycznie przez ludzi wykształconych jako „język pospółstwa” (*luġa ‘āmmiyya*) lub „język potoczny” (*luġa dāriġa*), co implikuje uznanie go za świadectwo niskiej pozycji społecznej mówiącego. Co jednak istotne w tym kontekście, owo powszechne w świecie arabskim przekonanie o wyższości języka literackiego nad dialektami nie znajduje odzwierciedlenia w praktyce językowej, bowiem choć jego użytkownicy deklarują wolę posługiwania się językiem literackim a nie dialektem, w rzeczywistości niezwykle rzadko się nim posługują, co wynika z jednej strony z ograniczonej kompetencji w wariacie H, z drugiej zaś – ze świadomości, iż używanie języka literackiego traktowane jest jako sztuczne i pretensjonalne.

Sytuację dyglosyjną charakteryzuje bogata spuścizna literacka w wariacie H, która cieszy się wielką estymą w społeczeństwie, a współcześni autorzy tworzą według jej wzorców, dzięki czemu ich dzieła odbierane są jako część tego dorobku. Jest to szczególnie wyraźne w odniesieniu do arabskiego języka literackiego związanego z kulturą liczącą 15 stuleci i zachowaną w postaci wielkiego zespołu tekstów, które dotyczą wszystkich niemal dziedzin życia cywilizacyjnego nie tylko Arabów, ale i muzułmanów, języka, który odegrał olbrzymią rolę w powstaniu i rozwoju kultury islamu obejmującej dziś swoim zasięgiem ponad 1,5 mld wyznawców. Dialekty nie posiadają takiego dziedzictwa, a literatura tworzona w wariacie L przekazywana jest niemal wyłącznie w tradycji ustnej, co w znacznym stopniu wpływa na pomniejszenie jej zasięgu, znaczenia i funkcji.

Oba warianty obecne w sytuacji dyglosyjnej różnią się zdecydowanie sposobem nabywania, bowiem podczas gdy wariant L dzieci poznają w gronie rodzinnym w sposób całkowicie naturalny jako swój pierwszy język (a co za tym idzie nie poznają tej odmiany w sposób formalny – nie uczą się w środowisku domowym ani szkolnym jego gramatyki, nie

¹⁴ Prestiż arabskiego języka literackiego związany jest z faktem, iż jest to język świętej księgi islamu, *Koranu*; podobnie wariant *kalharévousa* jest szczególnie poważany jako tożsamy z językiem *Nowego Testamentu*, a francuski na Haiti jako język *Biblii*.

czytają też tekstów w dialektach), wariant H zostaje przez nie nabyty w trakcie edukacji szkolnej (choć wcześniej mają z nim kontakt dzięki środkom masowego przekazu, literaturze i sztuce, kazaniom religijnym w świątyniach), której program obejmuje naukę pisania i czytania, gramatykę oraz teksty literackie. Co ważne, nikt nie nabywa kompetencji w wariacie H w sposób naturalny i dla nikogo nie jest on pierwszym językiem.

W odniesieniu do kwestii standaryzacji należy zaznaczyć, że w sytuacji dyglosji jedynie wariant H jest językiem standardowym, a co za tym idzie dysponuje tradycją gramatycznych studiów, skodyfikowaną normą zawartą w szczegółowych opracowaniach gramatyki i słownikach oraz ściśle ustaloną ortografią. W przeciwieństwie do niego wariant L nie posiada własnej normy ani ustalonej ortografii zapisu (przypisana mu gramatyka i zasady, wyraźnie wyczuwane przez użytkowników, nie są zarejestrowane formalnie, a próby dokonania opisu gramatycznego podejmowane są zwykle przez cudzoziemców w celu ułatwienia komunikacji). Język arabski literacki charakteryzuje się normą opracowaną w VIII w. przez gramatyków arabskich, a ukształtowane przez nich zasady stanowią podstawę dzisiejszej normy języka literackiego, od której odstępstwa krytykowane są przez językoznawców jako błędy językowe.

Co do stabilności – choć wydawać by się mogło, że tak specyficzne uwarunkowanie językowe, jakim jest dyglosja powinno być niestabilne i dążyć do przekształcenia się w bardziej stałą formę typu „wariant standardowy + dialekty”, jednak nie dochodzi do tego, a stabilność dyglosji zapewniona jest przez osobne i ściśle odgraniczone, a także usankcjonowane kulturowo i społecznie funkcje obu wchodzących w skład dyglosji wariantów. Im sztywniejsze rozgraniczenie funkcji i prestiżu poszczególnych wariantów, tym większa stabilność sytuacji dyglosyjnej, zaś niedogodności w komunikacji, które wynikają z braku naturalnie mówionej odmiany wariantu H, są częściowo kompensowane przez powstanie nieskodyfikowanej i niestabilnej formy pośredniej języka oraz zapożyczeń leksykalnych między wariantami H i L.

Warianty tworzące parę dyglosyjną, oprócz różnicy w prestiżu i pełnionych funkcjach, wykazują znaczące różnice natury strukturalnej i gramatycznej. W wariacie H występują kategorie gramatyczne nieobecne w L, poza tym wariant ten zazwyczaj dysponuje rozwiniętym systemem odmiany czasowników i rzeczowników, który w L nie występuje wcale lub jest mocno zredukowany. Choć zdecydowana większość słownictwa jest wspólna obu tym wariantom, ze względu na swoje funkcje wariant H zawiera zasoby leksykalne, które są nieobecne i nie mają swoich odpowiedników w wariacie L – dotyczą one zagadnień związanych z religią, nauką, kulturą, sztuką, techniką. Z drugiej zaś strony wariant L

dysponuje słownictwem nieobecnym w H, a dotyczącym zagadnień życia codziennego, rodzinnego, a także lokalnie funkcjonujących desygnatów, np. nazw potraw. Systemy fonologiczne wariantów H i L mogą być całkowicie zbieżne (jak w greckich), odmienne w pewnym zakresie (arabskie i haitańskie) lub zdecydowanie różne (szwajcarskie). Dają się jednak zaobserwować pewne prawidłowości: systemy fonologiczne wariantów H i L stanowią jedną strukturę, w której podstawową jest ta właściwa dla L, zaś ta właściwa dla H jest jej podsystemem, poza tym fonemy obecne tylko w H mają tendencję do przenikania do L.

Zgodnie z powyższym opisem wariantem H jest arabski język literacki, język komunikacji pisanej o wysokim prestiżu, uważany za język *Koranu* i Proroka, zaś wariantem komunikacji codziennej L są dialekty¹⁵, odrębne nie tylko dla każdego regionu geograficznego – jednego państwa czy jego rejonu – ale nawet poszczególnych miast i ich dzielnic. W odniesieniu do dystrybucji geograficznej należy podkreślić, że język literacki swoim zasięgiem obejmuje cały świat arabski i nie ma na tym obszarze odmian terytorialnych, podczas gdy dialekty mają charakter wyłącznie lokalny. Obszar świata arabskiego dzieli się na dialekty i to zarówno o charakterze geograficznym, jak i socjalnym (dialekty ludności osiadłej, miejskiej i wiejskiej, oraz dialekty ludności koczowniczej). Natomiast co do dystrybucji funkcjonalnej, zasięg używania języka literackiego jest zupełnie inny niż zasięg dialektów, bowiem tego pierwszego używają wszyscy Arabowie, natomiast języka literackiego tylko część, i to niewielka.

Prace teoretyczne nad doprecyzowaniem wprowadzonego przez Ch.A. Fergusona pojęcia dyglosji kontynuował m.in. Joshua A. Fishman, który zwrócił uwagę na wzajemne relacje dyglosji jako zjawiska socjolingwistycznego oraz bilingwizmu jako zjawiska psycholingwistycznego. Po wyodrębnieniu czterech sytuacji językowych w zależności od występowania, lub nie, dyglosji i bilingwizmu (dyglosja z bilingwizmem¹⁶, dyglosja bez bilingwizmu, bilingwizm bez dyglosji oraz ani dyglosja, ani bilingwizm) – określił najważniejsze różnice między bilingwizmem a dyglosją¹⁷, a mianowicie: bilingwizm nie jest determinowany społecznie, jest elementem indywidualnej charakterystyki językowej osoby bilingwalnej; bilingwizm oznacza opanowanie dwóch niezależnych języków, a nie wariantów tego samego języka (Fishman 1967). Fishman rozszerzył definicję dyglosji o nowe sytuacje językowe, w których występują zjawiska podobne do opisanych przez Fergusona, poprzez

¹⁵ Wokół dialektów arabskich patrz: Danecki (1989), Danecki (2000: 61-120).

¹⁶ Z taką sytuacją mamy do czynienia w krajach Arabskiego Zachodu, czyli Magrebu: Algierii, Maroku i Tunezji.

¹⁷ Podobieństwa między bilingwizmem i dyglosją wymienia natomiast Krysin (1979): różnice między używanymi kodami językowymi, sytuacyjnie uwarunkowane przełączanie kodów (*code-switching*), interferencja elementów między kodami w procesie komunikacji, wzajemne zapożyczenia.

stwierdzenie, że podobne komplementarne funkcjonowanie składników H i L systemu językowego charakteryzuje także te społeczności, w których pewna ich część używa wariantu H jako pierwszego, nabywanego w sposób naturalny. Ma to miejsce w sytuacjach określonych przez Fergusona jako „standard + dialekty”, a także takich, w których występują języki niespokrewnione. Za podstawowy wyróżnik dyglosji uznał fakt, że występujące w niej formy językowe tworzą w świadomości użytkowników jedną całość i nawet jeśli stanowią strukturalnie (czy genetycznie) odrębne jednostki (jak ma to miejsce w przypadku języka arabskiego literackiego i dialektów), oni traktują je jako odmiany jednego języka. Podczas gdy dla Fergusona punktem odniesienia była lingwistyka, dla Fishmana była nią socjologia.¹⁸

Występowanie obok siebie dwóch odmian językowych, zdecydowanie różniących się prestiżem oraz zasięgiem funkcjonowania, prowadzi zazwyczaj do występowania zjawisk interferencyjnych (Diem 1974: 25). Pojawiają się formy, które wykazują cechy obu wariantów, przez co nie da się ich przyporządkować do żadnej z tych dwóch płaszczyzn – stanowią zatem jakby formy pośrednie pewnego continuum. Dlatego podział definiowany w świecie arabskim początkowo dychotomicznie jako dyglosja z czasem precyzowano i coraz częściej mówiono o wielości odmian, a więc pluriglosji lub multiglosji.

Podczas gdy Joshua Blau (1988) jest zdania, że mamy tu do czynienia z tryglosją: język literacki, współczesny język literacki, dialekty, Gustav Meiseles (1980) proponuje termin kwadryglosja: język literacki, dialekty, substandardowy arabski, będący przybliżeniem do języka literackiego i język mówiony warstw wykształconych oparty strukturalnie na dialektach (*Educated Spoken Arabic*). Werner Diem (1974) natomiast na podstawie stopnia oddalenia od normy literackiej wyróżnia pięć wariantów: czysty język literacki, język literacki z dialektalnymi naleciałościami, język mieszany o równym udziale cech obu wariantów, dialekt z naleciałościami literackimi oraz czysty dialekt. Tyleż samo odmian opisuje Sa'īd Muḥammad Badawī (1973): klasyczny język literacki (*fuṣḥā at-turāt*, bez

¹⁸ W związku z wprowadzeniem przez Fishmana owego szerszego zakresu występowania dyglosji w socjolingwistyce pojawił się podział na dwa jej rodzaje: klasyczną, zwaną wąską (fergusonowską) – każdy używa wariantu L jako rodzimego, nabywanego w sposób naturalny, zaś wariant H nigdy nie jest używany w komunikacji nieformalnej oraz rozszerzoną, zwaną szeroką (fishmanowską) – wariant H jest językiem rodzimym dla pewnej części społeczności i bywa używany przez nią w nieformalnej komunikacji. W oparciu o kryterium pokrewieństwa wariantów pary dyglosyjnej wyróżnia się endodyglosję („in-diglossia”) – warianty H i L są ze sobą blisko spokrewnione oraz egzodyglosję („out-diglossia”) – warianty H i L nie są spokrewnione lub panuje między nimi znaczny dystans w pokrewieństwie. Biorąc pod uwagę kryterium zasięgu, są to odpowiednio: dyglosja całkowita – obejmująca całą społeczność, której wszyscy członkowie wykazują zachowania dyglosyjne oraz dyglosja częściowa – tylko część społeczności dysponuje kompetencją w obu wariantach z pary dyglosyjnej. Kryterium zaś ostrości podziału funkcji obsługiwanych przez H i L pozwala na wyodrębnienie dyglosji stabilnej, zwanej ostrą – wyraźne granice między domenami funkcjonalnymi poszczególnych wariantów oraz dyglosji niestabilnej, zwanej płynną – domeny funkcjonalne poszczególnych wariantów zlewają się ze sobą.

wpływów współczesnego świata, posiadający niewielu użytkowników, m.in. wśród uczonych Al-Azhāru rozmawiających i piszących na tematy religijne), współczesny język literacki (*fuṣḥā al-‘aṣr*, wykazujący wpływy współczesnego świata, używany w sytuacjach wymagających użycia języka literackiego, *Modern Standard Arabic*), język kolokwialny intelektualistów (*‘āmmiyya al-muṭāqqafīn*, używany przy bardziej formalnych okazjach bez odniesień do tekstu pisanego, w swobodnych dyskusjach na tematy współczesne, związane z nauką, kulturą, sztuką i problemami społecznymi, wykazujący wpływy języka literackiego i świata współczesnego, *Educated Spoken Arabic*), język kolokwialny osób wykształconych (*‘āmmiyya al-mutanawirīn*, używany w rozmowach na tematy codzienne z rodziną i sąsiadami, w trakcie zakupów, wariant wykazujący wpływy współczesnego świata) i język kolokwialny osób niewykształconych (*‘āmmiyya al-ummiyyīn*, bez wpływów języka literackiego i współczesnego świata). Podobnie Chaim Blanc (1960), jednak podczas gdy Badawī opiera się na socjolingwistyce, model Blanca wykorzystuje pojęcia leksykologii: czysty dialekt (*plain colloquial*), czyli lokalny dialekt używany w życiu codziennym; skoineizowany język kolokwialny (*koineized colloquial*), czyli zunifikowany dialekt na obszarze jakiegoś regionu lub kraju oparty na wielu dialektach lub ich odmianach; semiliteracki język kolokwialny (*semi-literary* lub *elevated*), powstały w wyniku wzajemnego oddziaływania dialektu i języka literackiego, używany przez ludzi wykształconych; zmodyfikowany klasyczny (*modified classical*), tj. arabski język literacki zawierający elementy zapożyczone z dialektu danego kraju oraz standardowy klasyczny (*standard classical*), czyli współczesny arabski język literacki.

Kontynuacją rozważań Blanca były badania nad judeoarabskim podjęte przez Benamina H. Hary’ego, który opracował koncepcję multiglosji (1992), wprowadzoną do arabskiego przez Josepha Dichy (1994). Zgodnie z jego koncepcją, traktującą glosy (odmiany, rejestry, style funkcjonalne, dialekty itd.) jako odrębne jednostki opisu, wydzielić należy: klasyczny arabski język literacki, współczesny arabski język literacki, arabski pośredni typu 1 (powstający w wyniku włączenia do języka literackiego form dialektu regionalnego), arabski pośredni typu 2 (powstający w wyniku włączenia do dialektu regionalnego form języka literackiego), arabskie dialekty regionalne (zwykle dialekt dominujący w danym kraju, damasceński w Syrii, kairski w Egipcie) oraz arabskie dialekty lokalne (dialekt danej miejscowości, dzielnicy).

Pogłębiona analiza sytuacji językowej w świecie arabskim wyraźnie wskazuje na to, że ustalenie dokładnej liczby wszystkich poziomów językowych jest nie tylko niezwykle trudne,

ale wręcz niemożliwe, bowiem rzadko poza czystym dialektalnym kontekstem dnia codziennego użytkownicy arabskiego utrzymują się podczas swojej komunikacji na jednym poziomie. Jak wskazuje praktyka językowa, większość mówiących zmienia – nawet w obrębie jednego zdania – zakres stosowania cech dialektalnych i literackich, co jest dowodem na występowanie w mowie raczej *continuum* płynnie zmieniających się form niż kilku ostro od siebie odgraniczonych wariantów. Sytuacja komplikuje się dodatkowo w wypadku krajów Afryki Północnej, gdzie w wyniku bilingwizmu oraz wpływów języka francuskiego pojawiają się warianty będące mieszanką arabskiego dialektu i języka francuskiego.

Zatem zjawiskiem charakteryzującym sytuację językową świata arabskiego jest dyglosja – współwystępowanie obok siebie dwóch, różniących się znacznie pod względem strukturalnym i funkcjonalnym odmian języka, a mianowicie wariantu literackiego (*al-luġa ʾal-ʿarabiyya ʾal-fuṣṣḥā*) i dialektów. Podczas gdy te ostatnie pozostają powszechną formą codziennej komunikacji, wyłącznie język literacki, jednakowy we wszystkich krajach arabskich, stosowany jest w piśmie, a co za tym idzie system notacji i transliteracji odnosi się właśnie do tej odmiany arabszczyzny.

System notacji

al-kitāba bi-ʾal-luġa ʾal-ʿarabiyya
الكتابة باللغة العربية

Pismo arabskie¹⁹ jest pismem alfabetycznym, składającym się z 28 znaków (grafemów) i – podobnie jak większość pism semickich, z którymi łączy je wspólne pochodzenie – ma charakter spółgłoskowy, co oznacza, że zapisywane są wyłącznie spółgłoski, samogłoski długie (ā, ū, ī) i dyftongi (ay, aw).²⁰ Samogłoski krótkie (a, u, i) oznacza się sporadycznie w wymagających tego tekstach, przede wszystkim dla celów dydaktycznych i poprawnościowych, przy pomocy specjalnych znaków wokalizacyjnych (służących zarówno do zapisu samogłosek krótkich, jak też braku samogłoski lub podwojenia spółgłoski), umieszczanych nad bądź pod literą.

¹⁹ Wokół historii pisma arabskiego patrz: Danecki (1994: 79-87).

²⁰ Nauczanie pisma i ortografii arabskiej patrz: Abbas, Abbas (2005), Abbas, Jacoub (2001), Abboud et al. (1968), Abboud et al. (1971), Abdarra'uf (1983), Abed (2007), Abu-Leiyeh (1984), AFDA (1996), Agius (1989a), Agius (1989b), Agius (1989c), Alesh (2006), Alesh (1991), Ambros (1994), Ashinrakis (1976), Ashinrakis (1984), Ashinrakis (1985), Badawī et al. (2008), Blohm et al. (1981), Borg (1979), Brustad et al. (1995), Czapkiewicz, Mekki (1990), Al-Fawzān et al. (2007), Fischer, Jastrow (1982), Goldmann (1993), Górska, Skoczek (1999), Harder, Schimmel (1989), Hassan, Kurowski (1973), Kitab (1989), Klopfer (1978), Klopfer (1979), Klopfer (1983), Krahl, Reuschel (1974), Król (2005), Król, Hasan (2012), Lewicka, Michalak-Pikulska (2013), Mağallī (1980a), Mağallī (1980b), Nasr (1983), Smart (1993), Tabbara (1975), Tabbara (1977), Tapiero (1976), Wightwick, Gaafar (2008).

W historii pisma arabskiego szczególne znaczenie miało wprowadzenie do zapisu tekstów arabskich pisma nabatejskiego, stopniowo przekształconego i dostosowanego do arabskiego systemu fonologicznego (przełom III/IV w. n.e.), następnie znaków diakrytycznych w formie kropek nad i pod literami, zw. *naqt* (VII w. n.e.), co pozwoliło na rozróżnienie fonemów oddawanych wcześniej przez jednakowe grafemy (np. ğ, ħ, ḥ przez ح a od tego momentu przez ح ح خ), wreszcie znaków wokalizacyjnych na oznaczenie samogłosek, zw. *taškīl* (VIII w.).

W piśmie arabskim nie występuje rozróżnienie pomiędzy małymi i wielkimi literami. Obowiązuje kierunek notacji od strony prawej do lewej, a więc odwrotnie niż w przypadku pism wywodzących się z łacińskiego lub greckiego (wyjątek stanowią ciągi liczbowe, zapisywane od strony lewej do prawej).

Zarówno w piśmie odręcznym, jak i druku, litery łączą się między sobą, jednak nie dzieje się to w sposób dowolny, bowiem kształt liter ulega modyfikacji w zależności od zajmowanej w wyrazie pozycji. To sprawia, że każdą z liter można zapisać na cztery sposoby: w formie początkowej (jest wówczas literą rozpoczynającą wyraz, przygotowaną do połączenia z literą następną), w formie środkowej (jest wówczas literą w środku wyrazu, przygotowaną do połączenia z obu stron), w formie końcowej (jest wówczas literą kończącą wyraz, przygotowaną do połączenia z literą poprzedzającą) oraz w formie samodzielnej (bez połączeń). 6 liter (*alif* ا , *dāl* د , *dāl* ذ , *rā'* ر , *zāy* ز , *wāw* و) nie łączy się z literami następującymi po nich, co powoduje przerwanie ciągłości zapisu wyrazu (litera pojawiająca się po jednej z wymienionych ma formę początkową, jeśli następuje po niej ciąg liter bądź samodzielną, jeśli kończy wyraz).

Dla przykładu: Polska *Būlandā* بولندا + و + ل + ن + د + ا

Wyrazy składają się zatem z jednej bądź większej liczby grup literowych, w zależności od tego, czy zawierają litery niełączące się z lewej strony.

Litery alfabetu arabskiego

ḥurūf al-abġadiyya al-ʿarabiyya
حروف الأبجدية العربية

Nazwa litery	Forma samodzielna	Forma początkowa	Forma środkowa	Forma końcowa
<i>alif</i>	ا	ا	ا	ا

ألف				
<i>bā'</i> باء	ب	ب	ب	ب
<i>tā'</i> تاء	ت	ت	ت	ت
<i>tā'</i> ثاء	ث	ث	ث	ث
<i>ġīm</i> جيم	ج	ج	ج	ج
<i>hā'</i> حاء	ح	ح	ح	ح
<i>hā'</i> خاء	خ	خ	خ	خ
<i>dāl</i> دال	د	د	د	د
<i>dāl</i> ذال	ذ	ذ	ذ	ذ
<i>rā'</i> راء	ر	ر	ر	ر
<i>zāy</i> زاي	ز	ز	ز	ز
<i>sīm</i> سين	س	س	س	س
<i>šīm</i> شين	ش	ش	ش	ش
<i>ṣād</i> صاد	ص	ص	ص	ص
<i>ḍād</i> ضاد	ض	ض	ض	ض
<i>tā'</i> ط	ط	ط	ط	ط

طاء				
zā' ظاء	ظ	ظ	ظ	ظ
'ayn عين	ع	ع	ع	ع
ḡayn غين	غ	غ	غ	غ
fā' فاء	فا	فا	فا	فا
qāf قاف	ق	قا	قا	ق
kāf كاف	ك	كا	كا	ك
lām لام	ل	لا	لا	ل
mīm ميم	م	ما	ما	م
nūn نون	ن	نا	نا	ن
hā' هاء	ه	ها	ها	ه
wāw واو	و	وا	وا	و
yā'un (yā') ياء	ي	يا	يا	ي

Pismo arabskie zawiera także znaki nienależące do alfabetu, których uwzględnienie jest obligatoryjne we wszystkich rodzajach tekstów.

Nazwa znaku	Forma samodzielna	Zastosowanie
<i>alif maqṣūra</i> ألف مقصورة	ى	służy do zapisu długiej samogłoski ā w niektórych sytuacjach, występuje wyłącznie na końcu wyrazu
<i>madda</i> مدة	آ	służy do zapisu spółgłoski krtaniowej, po której następuje długa samogłoska ā, występuje na początku lub w środku wyrazu
<i>tā' marbūṭan</i> تاء مربوطة	ة	służy do zapisu morfemu rodzaju żeńskiego, występuje wyłącznie na końcu wyrazu
<i>hamza</i> ²¹ همزة	ء و ا ء	służy do zapisu spółgłoski krtaniowej, zwarto- wybuchowej, zapisywana jest samodzielnie (na linii pisma) bądź na podpórkach w postaci liter: <i>alif</i> , <i>wāw</i> , <i>yā'</i> (pod tą ostatnią w funkcji podpórki dla hamzy nie występują kropki)

Poza zaprezentowanymi powyżej literami i znakami, których notacja jest obligatoryjna, w piśmie arabskim występują również znaki zapisywane fakultatywnie w niektórych rodzajach tekstów (dydaktycznych i poprawnościowych), służące oznaczeniu samogłosek krótkich bądź braku samogłoski, a także podwojenia spółgłoski.

Znak wokalizacyjny	Nazwa arabska	Znaczenie	Miejsce
◌َ	<i>fatḥa</i> فتحة	krótka samogłoska a	nad literą
◌ِ	<i>kasra</i> كسرة	krótka samogłoska i	pod literą
◌ُ	<i>ḍamma</i> ضمة	krótka samogłoska u	nad literą

²¹ Sposób zapisu *hamzy* jest z jednym z najtrudniejszych zagadnień ortografii języka arabskiego, bowiem wykorzystanie odpowiedniej towarzyszącej jej zwykle podpórki w postaci litery *alif*, *wāw* bądź *yā'* zależy od jej otoczenia samogłoskowego i pozycji w wyrazie. Szerzej wokół pisowni *hamzy*: Danecki (1994: 92-94). Pismo i ortografia arabska: Król (2009).

◌ْ	<i>sukūn</i> سكُونٌ	brak samogłoski	nad literą
◌ّ	<i>šadda</i> شَدَّةٌ	podwojenie spółgłoski	nad literą

Podobnie jak powyższych znaków, pismo arabskie nie uwzględnia także (poza tekstami dydaktycznymi i *Koranem*) końcówek deklinacyjnych i koniugacyjnych, co wynika w znacznej mierze z faktu, iż nie muszą one być i nie są wymawiane we wszystkich pozycjach w wyrazie i w każdej sytuacji komunikacyjnej, co nie narusza poprawności językowej.

Przed wprowadzeniem stosowanych powszechnie w świecie arabskim cyfr zapożyczonych z Indii (*al-arqām al-hindiyya* الأرقام الهندية):

١	٢	٣	٤	٥	٦	٧	٨	٩	٠

litery arabskie wykorzystywano także do zapisu liczb, stąd każda z nich ma przypisaną wartość liczbową (choć współcześnie taki zapis nie znajduje zastosowania):

Nazwa litery	Litera arabska	Wartość liczbowa
<i>alif</i> ألف	ا	1
<i>bā'</i> باء	ب	2
<i>ǧīm</i> جيم	ج	3
<i>dāl</i> دال	د	4
<i>hā'</i> هاء	ه	5
<i>wāw</i> واو	و	6

<i>zāy</i> زاي	ز	7
<i>ḥā'</i> حاء	ح	8
<i>tā'</i> طاء	ط	9
<i>yā'</i> ياء	ي	10
<i>kāf</i> كاف	ك	20
<i>lām</i> لام	ل	30
<i>mīm</i> ميم	م	40
<i>nūn</i> نون	ن	50
<i>sīm</i> سين	س	60
<i>'ayn</i> عين	ع	70
<i>fā'</i> فاء	فا	80
<i>ṣād</i> صاد	ص	90
<i>qāf</i> قاف	ق	100
<i>rā'</i> راء	ر	200
<i>šīm</i> شين	ش	300

<i>tā'</i> تاء	ت	400
<i>tā'</i> ثاء	ث	500
<i>hā'</i> حاء	ح	600
<i>dāl</i> ذال	ذ	700
<i>dād</i> ضاد	ض	800
<i>zā'</i> ظاء	ظ	900
<i>gāyn</i> غين	غ	1000

Głoski odpowiadające literom i znakom

aṣwāt li-l-ḥurūf wa-ḥarakāt ā-taškīl
أصوات للحروف وحركات التشكيل

Charakterystyczne dla arabskiego systemu fonologicznego²² są ogólne cechy typowe dla języków semickich, co znajduje odzwierciedlenie w rozbudowanym systemie spółgłoskowym w opozycji do zredukowanego systemu samogłoskowego (stosunek 28 do 6, bowiem łącznie fonemów jest 34), a także w bogactwie głosek języczkowych, gardłowych i krtaniowych, powstających w głębi aparatu artykulacyjnego, co nadaje temu językowi specyficzne brzmienie.

Litera/znak	Transliteracja	Głoska odpowiadająca literze/znakowi
ا	ā	długa samogłoska „a”, wymawiana jak polskie „a”, ale dłużej w opozycji do krótkiego „a”
آ	ā	zwarcie krtaniowe, po którym następuje długa samogłoska „a”, wymawiana jak polskie „a”, ale dłużej w opozycji

²² Szczegółowy opis systemu fonologicznego języka arabskiego patrz: Danecki (1994: 55-67), Danecki (1998: 26-33). Zob. także: Al-Ani (1970), Bravmann (1934), Cantineau (1960), Gairdner (1925), Kästner (1981).

		do krótkiego „a”
ا	à	długa samogłoska „a”, wymawiana jak polskie „a”, ale dłużej w opozycji do krótkiego „a”
ب	b	spółgłoska dwuwargowa, zwarto-wybuchowa, dźwięczna, wymawiana jak polskie „b”
ت	t	spółgłoska przedniojęzykowo-zębowa, zwarto-wybuchowa, bezdźwięczna, wymawiana jak polskie „t”
ث	t	spółgłoska przedniojęzykowo-zębowa, zwarto-wybuchowa, bezdźwięczna, wymawiana jak polskie „t” lub pomijana w wymowie lub pomijana w zapisie
ث	t̤	spółgłoska międzyzębowa, szczelinowa, bezdźwięczna, wymawiana jak angielskie „th” w wyrazie „thank”
ج	ǧ	spółgłoska przedniopodniebienna, zwarto-szczelinowa, dźwięczna, wymawiana podobnie jak polskie „dź”, ale bardziej miękko (między „dź” a „dż”)
ح	ħ	spółgłoska gardłowa, szczelinowa, bezdźwięczna, wymawiana podobnie jak polskie „h”, ale bardziej przydechowo, jak dźwięk powstający podczas ziewania bądź chuchania
خ	ħ̣	spółgłoska języczkowa, szczelinowa, bezdźwięczna, wymawiana podobnie jak polskie „ch”, ale bardziej charcząco
د	d	spółgłoska przedniojęzykowo-zębowa, zwarto-wybuchowa, dźwięczna, wymawiana jak polskie „d”
ذ	d̤	spółgłoska międzyzębowa, szczelinowa, dźwięczna, wymawiana jak angielskie „th” w wyrazie „that”
ر	r	spółgłoska dźwięczna, dźwięczna, wymawiana podobnie jak polskie „r”, ale z większą wibracją
ز	z	spółgłoska zębowo-dziąsłowa, szczelinowa, dźwięczna, wymawiana jak polskie „z”
س	s	spółgłoska zębowo-dziąsłowa, szczelinowa, bezdźwięczna, wymawiana jak polskie „s”
ش	š	spółgłoska przedniopodniebienna, szczelinowa, bezdźwięczna, wymawiana podobnie jak polskie „sz”, ale bardziej miękko

		(między „sz” a „ś”)
ص	ṣ	spółgłoska dźwięczna, szczelinowa, bezdźwięczna, wymawiana podobnie jak polskie „s”, ale z naciskiem (emfazą)
ض	ḍ	spółgłoska dźwięczna, zwarto-wybuchowa, wymawiana podobnie jak polskie „d”, ale z naciskiem (emfazą)
ط	ṭ	spółgłoska dźwięczna, zwarto-wybuchowa, bezdźwięczna, wymawiana podobnie jak polskie „t”, ale z naciskiem (emfazą)
ظ	ẓ lub ḏ	spółgłoska międzyzębowa, dźwięczna, szczelinowa, wymawiana podobnie jak angielskie „th” w wyrazie „that”, ale z naciskiem (emfazą)
ع	‘	spółgłoska gardłowa, dźwięczna, wymawiana w zależności od towarzyszącej samogłoski jak wciśnięte w gardziel „a”, „i” lub „u”
غ	ġ	spółgłoska języczkowa, dźwięczna, wymawiana podobnie jak francuskie „r”, ale z większym naciskiem
ف	f	spółgłoska wargowo-zębowa, szczelinowa, bezdźwięczna, wymawiana jak polskie „f”
ق	q	spółgłoska języczkowa, zwarto-wybuchowa, bezdźwięczna, wymawiana podobnie jak polskie „k”, ale głębiej, na języczku (zakończenie podniebienia miękkiego)
ك	k	spółgłoska tylnojęzyczkowa, zwarto-wybuchowa, bezdźwięczna, wymawiana jak polskie „k”
ل	l	spółgłoska zębowo-dźwięczna, półotwarta, boczna, dźwięczna, wymawiana podobnie jak polskie „l”
م	m	spółgłoska dwuwargowa, półotwarta, nosowa, dźwięczna, wymawiana jak polskie „m”
ن	n	spółgłoska zębowo-dźwięczna, półotwarta, nosowa, dźwięczna, wymawiana jak polskie „n”
ه	h	spółgłoska krtaniowa, szczelinowa, bezdźwięczna, wymawiana podobnie jak polskie „h”

و	ū w	długa samogłoska „u”, wymawiana jak polskie „u”, ale dłużej w opozycji do krótkiego „u” „u” niezgłoskotwórcze wymawiane jak polskie „f”
ي	ī y	długa samogłoska „i” wymawiana jak polskie „i”, ale dłużej w opozycji do krótkiego „i” „i” niezgłoskotwórcze, wymawiane jak polskie „j”
ئ و ا ء	'	spółgłoska krtaniowa, zwarto-wybuchowa, wymawiana podobnie jak zwarcie krtani w wyrazie „ko’ordynować”

W przeciwieństwie do języka polskiego, ale podobnie jak w części języków europejskich (np. angielskim, niemieckim czy francuskim), w arabskim występuje kategoria określoności/nieokreśloności, a co za tym idzie rodzajniki: określony i nieokreślony, które dotyczą imiennych części mowy: rzeczownika, przymiotnika i liczebnika. Podczas gdy rodzajnik nieokreślony ma formę sufiksu *-un* (ُ) *-in* (ِ) *-an* (َ) i zwykle pomijany jest w zapisie i wymowie, rodzajnik określony *al-* (ال) dodaje się na początku wyrazu i uwzględnia zarówno podczas notacji, jak i artykulacji.

Zasadniczym elementem rodzajnika określonego *al-* (ال) jest spółgłoska *lam* (ل), której towarzyszą elementy protetyczne: samogłoska *a* oraz *hamza* zapisywana na podpórcie w postaci *alifu* (ا), co ma na celu ułatwienie wymowy, w przeciwnym wypadku każdy z rzeczownik, przymiotnik i liczebnik zaczynałby się od dwóch spółgłosek. Elementy protetyczne ulegają zanikowi w połączeniach wyrazowych, np.:

أَلْكِتَابُ *al-kitāb*
 فِي الْكِتَابِ *fī l-kitāb*
 أَلْكِتَابُ وَالْقَلَمُ *al-kitāb wa-l-qalam*

Co istotne, sposób wymowy rodzajnika określonego zależy od pierwszej litery wyrazu, bowiem jeśli ta należy do grupy tzw. słonecznych:

ت ، ث ، د ، ذ ، ر ، ز ، س ، ش ، ص ، ض ، ط ، ظ ، ل ، ن

rodzajnik przyjmuje jej brzmienie i zamiast litery ل wymawia się podwójnie literę słoneczną (pisownia nie ulega zmianie). Jeśli zaś litera rozpoczynająca wyraz należy do tzw. księżycowych:

ا، ب، ج، ح، خ، ع، غ، ف، ق، ك، م، ه، و، ي

wymowa rodzajnika pozostaje zgodna z pisownią.

„lekcja”	notacja	artykulacja
stan nieokreślony	درس	<i>dars</i>
stan określony	الدرس	<i>ad-dars</i>
„nauka”	Notacja	artykulacja
stan nieokreślony	دراسة	<i>dirāsa</i>
stan określony	الدراسة	<i>ad-dirāsa</i>
„nauczyciel”	notacja	artykulacja
stan nieokreślony	مدرس	<i>mudarris</i>
stan określony	المدرس	<i>al-mudarris</i>
„szkoła”	notacja	artykulacja
stan nieokreślony	مدرسة	<i>madrasa</i>
stan określony	المدرسة	<i>al-madrasa</i>

Podczas wymawiania całych zdań bądź ich większych fragmentów poszczególne wyrazy łączą się ze sobą tworząc grupy intonacyjne i akcentowe, co powoduje wypadanie pewnych sylab i jednoczesne wprowadzenie samogłosek wspomagających wymowę.

System transliteracji / transkrypcji

kitābat ān-nuṣūṣ āl-‘arabiyya bi-ḥurūf āl-luġa āl-lāiniyya

كتابة النصوص العربية بحروف اللغة اللاتينية

Do zapisu w publikacjach niearabskich pojedynczych arabskich liter i wyrazów, bądź tekstów i ich fragmentów opracowano system konwersji polegający na przyporządkowaniu każdej literze alfabetu arabskiego odpowiednika w postaci litery alfabetu łacińskiego. W odniesieniu do języka arabskiego zastosowanie znajduje transkrypcja, a nie transliteracja, ta bowiem uwzględniałaby w oddawaniu literami alfabetu łacińskiego jedynie grafemy oznaczające spółgłoski, samogłoski długie oraz dyftongi, z pominięciem znaków służących notacji samogłosek krótkich bądź braku samogłoski, a także podwojenia spółgłoski, zgodnie z różnicą pomiędzy transliteracją a transkrypcją, która zawiera się w sposobie oddania pisma,

podczas gdy ta pierwsza oddaje je grafemicznie, ta druga – fonetycznie. Często tego rozróżnienia nie dostrzega się, co prowadzi do używania tych terminów zamiennie, podczas gdy „przez transliterację rozumiemy taką konwersję pisma, która polega na oddawaniu liter jednego alfabetu za pomocą liter innego alfabetu (w razie potrzeby zaopatrzonych w dodatkowe znaki diakrytyczne) bez uwzględnienia fonetycznych właściwości głosek oznaczonych przez litery w alfabecie transliterowanym. Przez transkrypcję natomiast rozumiemy taką konwersję pisma, która polega na oddawaniu fonetycznym właściwości głosek oznaczanych literami jednego alfabetu za pomocą systemu ortograficznego innego alfabetu. Różnica między transliteracją i transkrypcją jest więc dość istotna: w transliteracji chodzi jedynie o konsekwentne oddawanie liter jednego alfabetu za pomocą liter innego alfabetu, w transkrypcji natomiast o oddawanie brzmienia poszczególnych głosek” (Szymczak: 1976: 140). W konsekwencji po pierwsze – transkrypcja w odróżnieniu od transliteracji może nie oddawać danego znaku jednego alfabetu zawsze tym samym znakiem drugiego alfabetu, jest bowiem sposobem oddawania głosek, a nie liter, po drugie – transliteracja umożliwia odtworzenie oryginalnego zapisu (retransliterację), co nie zawsze jest możliwe w przypadku transkrypcji.

Istnieje ogromna rozpiętość wśród systemów zapisywania tekstu arabskiego alfabetem łacińskim, od maksymalistycznych starających się oddać każdy znak graficzny po minimalistyczne inspirowane się zwykle współczesną wymową arabską, zaś naukowcy podejmują próby znalezienia kompromisu pomiędzy tymi dwoma tendencjami:

	Transliteracja	Transkrypcja	
		maksymalistyczna	minimalistyczna
درس	drs	darsun	dars
الدرس	al-drs	ad-darsu	ad-dars

Do dnia dzisiejszego nie wypracowano jednak jednolitego i uniwersalnego systemu konwersji alfabetu arabskiego na łaciński, ani w zakresie transliteracji, ani transkrypcji. W piśmiennictwie polskim o charakterze naukowo-arabistycznym stosowana jest transkrypcja ISO (*International Standardization Organization*), o czym decyduje jej dokładność (litery łacińskie uzupełnione są dodatkowymi znakami z uwagi na zróżnicowanie głosek arabskich i każda z nich oznacza jedną głoskę arabską, podczas gdy w transkrypcji tzw. „uproszczonej” jedna litera alfabetu łacińskiego może oddawać kilka głosek arabskich, a niektórych z nich nie

uwzględnia w zapisie, co może prowadzić w warstwie artykulacji do utrudnień w wymowie i zakłócenia komunikacji, zaś w warstwie notacji do uniemożliwienia odwrotności procesu, tj. powrotu to oryginalnego tekstu), charakter międzynarodowy oraz zgodność z innymi opracowaniami arabistycznymi.

Kwestią sporną pozostaje odniesienie definicji transliteracji i transkrypcji do specyfiki pisma arabskiego, które ma charakter spółgłoskowy, co oznacza, że w zapisie uwzględniane są wyłącznie spółgłoski, samogłoski długie (ā, ū, ī) i dyftongi (ay, aw), natomiast samogłoski krótkie (a, u, i) oznacza się sporadycznie w wymagających tego tekstach przy pomocy specjalnych znaków wokalizacyjnych umieszczanych nad bądź pod literą. Dokonując konwersji pojedynczych wyrazów, bądź tekstów i ich fragmentów, których notacja uwzględnia znaki wokalizacyjne (teksty dydaktyczne, poprawnościowe, religijne, w tym *Al-Qur'ān, tafsīr, ḥadīth*) i uznając owe „znaki” za grafemy, które – obok liter – składają się na pismo arabskie („oddawanie znaków (grafemów) jednego alfabetu za pomocą znaków (grafemów) innego alfabetu”), należałoby zmienić sposób transliteracji i transkrypcji:

	Transliteracja			Transkrypcja	
	maksymalistyczna	uproszczona	minimalistyczna	maksymalistyczna	uproszczona
دَرَسُ	darsun	dars	drs	darsun	dars
الدَّرَسُ	al-darsu	al-dars	al-drs	ad-darsu	ad-dars

W zależności od potrzeb i możliwości typograficznych uzasadnione może być zarówno wykorzystanie transliteracji pełnej, jak i uproszczonej, bądź też transkrypcji, najistotniejsze jest jednak to, by stosować je konsekwentnie w danej pracy.

Systemy transliteracji / transkrypcji alfabetu arabskiego

kitābat aṅ-ḥurūf āl-‘arabiyya bi-ḥurūf āl-luḡa āl-lātiniyya

كتابة الحروف العربية بحروف اللغة اللاتينية

Nazwa litery	Litera arabska	System ISO ²³	System EI ²⁴	System bejrucki	System uproszczony polski	System ISNI ²⁵
<i>alif</i> ألف	ا	ā, à	ā	ā, à	a	a
<i>bā’</i> باء	ب	b	b	b	b	b
<i>tā’</i> تاء	ت	t	t	t	t	t
<i>tā’</i> <i>marbūṭa</i> ة	ة	t zaznacza się wyłącznie w <i>iḍāfi</i>	nie zaznacza się	h zaznacza się wyłącznie w <i>iḍāfi</i>	t zaznacza się wyłącznie w <i>iḍāfi</i>	t zaznacza się wyłącznie w <i>iḍāfi</i>
<i>tā’</i> ثاء	ث	ṭ	<u>th</u>	th	s	s
<i>ǧīm</i> جيم	ج	ǧ	<u>dj</u>	j	dż	dż
<i>ḥā’</i> حاء	ح	ḥ	ḥ	ḥ	h	h
<i>ḥā’</i> خاء	خ	ḥ	<u>kh</u>	kh	ch	ch
<i>dāl</i> دال	د	d	d	d	d	d
<i>dāl</i> ذال	ذ	ḍ	<u>dh</u>	dh	z	z
<i>rā’</i> راء	ر	r	r	r	r	r

²³ International Standardization Organization.

²⁴ Encyklopedia islamu.

²⁵ Instytut Studiów nad Islamem.

<i>zāy</i> زايّ	ز	z	z	z	z	z
<i>sīm</i> سينّ	س	s	s	s	s	s
<i>šīm</i> شينّ	ش	š	<u>sh</u>	sh	sz	sz
<i>ṣād</i> صاّد	ص	ṣ	ṣ	ṣ	s	s
<i>ḍād</i> ضاّد	ض	ḍ	ḍ	ḍ	d	d
<i>ṭā'</i> طاّء	ط	ṭ	ṭ	ṭ	t	t
<i>ẓā'</i> ظاّء	ظ	ẓ, ḍ	ẓ	ẓ	z	z
<i>‘ayn</i> عينّ	ع	‘	‘	‘	’	’
<i>ḡayn</i> غينّ	غ	ḡ, ḡ	<u>gh</u>	gh	gh	gh
<i>fā'</i> فاّء	ف	f	f	f	f	f
<i>qāf</i> قاّف	ق	q	ḵ	q	k	q
<i>kāf</i> كاّف	ك	k	k	k	k	k
<i>lām</i> لامّ	ل	l	l	l	l	l
<i>mām</i> ميّم	م	m	m	m	m	m
<i>nām</i> نونّ	ن	n	n	n	n	n

<i>hā'</i> هَاء	ه	h	h	h	h	h
<i>wāw</i> وَاو	و	w, ū	w, ū	w, ū	w, u	ł, u
<i>yā'</i> يَاء	ي	y, ī	y, ī	y, ī	j, i	j, i
<i>hamza</i> هَمْزَة	ء أ و ي	' na początku wyrazu nie zaznacza się	' na początku wyrazu nie zaznacza się	' na początku wyrazu nie zaznacza się	' na początku wyrazu nie zaznacza się	' na początku wyrazu nie zaznacza się

Uwagi:

1. System EI oraz system bejrucki nie uwzględniają „liter słonecznych” w rodzajnikach, np.:

	Litera słoneczna	System ISO	System EI	System bejrucki	System uproszczony polski	System ISNI
الدرس	د	ad-dars	al-dars	al-dars	ad-dars	ad-dars

2. W systemie EI oraz ISNI rodzajnik pisany jest zawsze (nawet w nazwach własnych) małą literą (z wyjątkiem początku zdania), np.:

	System ISO	System EI	System bejrucki	System uproszczony polski	System ISNI
كتب العباس	Kataba Al- 'Abbās.	Kataba al- 'Abbās.	Kataba Al- 'Abbās.	Kataba Al- 'Abbās.	Kataba al- 'Abbās.

3. W systemie ISO, ISNI oraz uproszczonym polskim w nazwiskach i wieloczłonowych nazwach własnych rodzajnik w pierwszej części złożenia pisany jest zawsze wielką literą, a w kolejnych małą, np.:

	System ISO	System EI	System bejrucki	System uproszczony polski	System ISNI
المملكة السعودية	Al-Mamlaka as-Sa‘ūdiyya	Al-Mamlaka As-Sa‘ūdiyya	Al-Mamlaka As-Sa‘ūdiyya	Al-Mamlaka as-Sa‘ūdiyya	Al-Mamlaka as-Sa‘ūdiyya

4. W systemie ISO, EI oraz bejruckim dyftongi oznaczane są przez ay / aw, natomiast w systemie uproszczonym polskim i ISNI przez aj / au.

Pismo arabskie służy przede wszystkim do zapisu tekstów arabskojęzycznych, jednak na alfabecie arabskim oparły swe pisma także inne języki, jak choćby perski, afgański, urdu kurdyjski czy ujgurski, a w przeszłości pismem arabskim posługiwali się użytkownicy języka tureckiego, indonezyjskiego, kazachskiego, suahili czy hausa. W niektórych z nich używa się dodatkowych, zmodyfikowanych liter arabskich na oznaczenie fonemów niewystępujących w języku arabskim, np.:

p	پ
cz	چ
ż	ژ
g	گ

Bibliografia:

- ABBAS A., ABBAS A., 2005, *Język arabski*, Poznań.
- ABBAS A., JACOUB G., 2001, *Język arabski dla Polaków*, Warszawa.
- ABBOUD P.F. et al., 1968, *Elementary Modern Standard Arabic*, t.1-2, Ann Arbor.
- ABBOUD P.F. et al., 1971, *Modern Standard Arabic. Intermediate Level*, t.1-3, Ann Arbor.
- ABDARRA’UF M., 1983, *Al-luġatu ăl- ‘arabiyyatu li-n-nāfiqām bil-inġlīziyyati*, Bayrūt.
- ABED S.B., 2007, *Focus on Contemporary Arabic*, New Haven – London.
- ABU-LEIYEH O., 1984, *Arabisch für Deutschsprechende*, Aachen.

- Association Française des Arabisants, 1996, *Didactique et Pédagogie. Recherches pour l'enseignement de la langue arabe*, Paris.
- AGIUS D., 1989a, *Anā aktub. Phonology and Script. First Level Arabic Course*, Leeds.
- AGIUS D., 1989b, *Min faḍlak. Listening and Speaking. First Level Arabic Course*, Leeds.
- AGIUS D., 1989c, *Mabrūk. Reading and Writing. First Level Arabic Course*, Leeds.
- ALOSH M., 2006, *Ahlan wa saḥlan, Functional Modern Standard Arabic for Beginners*, New Haven – London.
- ALOSH M., 1991, *Living Arabic*, Columbus.
- AMBROS A.A., 1994, *Einführung in die moderne arabische Schriftsprache*, München.
- AMMON U., 1995, *Die deutsche Sprache in Deutschland, Österreich und der Schweiz das Problem der nationalen Varietäten*, Berlin Nowy Jork.
- AL-ANI S.H., 1970, *Arabic Phonology: An Accoustical and Physiological Investigation*, Haga.
- ASHINRAKIS A., 1976, *Let's learn Arabic*, Tripoli.
- ASHINRAKIS A., 1984, *Let's learn Arabic. Introduction to spoken Arabic*, London.
- ASHINRAKIS A., 1985, *Spoken Arabic self-taught*, London.
- BADAWĪ S. et al., 2008, *Al-kitābu ăl-asāsī fī ta'limi ăl-luġati ăl-'arabiyyati li-ġayri ăn-nāfiqāna bi-hā*, Kair.
- BADAWĪ S.M., 1973, *Mustawayāt al-'arabiyya al-mu 'āsira fi Miṣr*, Kair.
- BLANC Ch., 1960, *Style variations in spoken Arabic*, [w:] Ch. A. Ferguson (red.), *Contributions to Arabic linguistics*, Cambridge.
- BLAU J., 1988, *Studies in Middle Arabic and it's Judeo-Arabic Variety*, Jerozolima.
- BLOHM D. et al., 1981, *Lehrbuch des modernen Arabisch*, t.1-2, Leipzig.
- BORG T., 1979, *Arabisch für Ausländer. Ein Lehrbuch für modernes Hocharabisch*, Hamburg.
- BRAVMANN M., 1934, *Materialen und Untersuchungen zu den phonetischen Lehren der Araber*, Getynga.
- BROCKELMANN C., 1954, *Das Arabische und seine Mundarten*, [w:] *Handbuch der Orientalistik*, Lejda
- BROWNING R., 1982, *Greek diglossia yesterday and today*, „International Journal of the Sociology of Language” 35, s. 49-68.
- BRUSTAD K. et al., 1995, *Alif Baa. Introduction to Arabic Letters and Sounds*, Washington.
- CANTINEAU J., 1960, *Cours de phonétique arabe*, Parris.
- CARTER M., 1981, *Arabic Linguistics*, Amsterdam.

- CZAPKIEWICZ A., MEKKI A., 1990, *Nata 'allamu l-luġata l- 'arabiyya*, Kraków.
- DANECKI J., 1998, *Klasyczny język arabski*, Warszawa.
- DANECKI J., 1996, *Sytuacja językowa w dzisiejszym świecie arabskim*, „Przegląd Orientalistyczny” 1-2, s. 3-14.
- DANECKI J., 2000, *Współczesny język arabski i jego dialekty*, Warszawa.
- DANECKI J., 1989, *Wstęp do dialektologii języka arabskiego*, Warszawa.
- DICHY J., 1994, *La pluriglossie de l'arabe*, „Bulletin d'Études Orientales” XLVI, Damaszek.
- DIEM W., 1974, *Hochsprache und Dialekt im Arabischen*, Wiesbaden.
- AL-FAWZĀN A. et al., 2007, *Al- 'arabiyyatu bayna yadayka*, Ar-Riyād.
- FERGUSON Ch.A. (red.), 1960, *Contributions to Arabic linguistics*, Cambridge.
- FERGUSON Ch.A., 1959, *Diglossia*, „Word” 15, s. 325-340.
- FISCHER W., 1972, *Die Perioden des klassischen Arabisch*, „Abr Nahrain” 12
- FISCHER W., JASTROW O., 1982, *Lehrgang für die Arabische Schriftsprache der Gegenwart*, t.1, Wiesbaden.
- FISHMAN J.A., 1967, *Bilingualism with or without diglossia. Diglossia with or without bilingualism*, „Journal of Social Issues” 23, s. 29-38.
- GAIRDNER W.H.T., 1925, *The Phonetics of Arabic*, Londyn.
- AL-ĠANĀBĪ A., 1981, *Malāmiḥ min tārīḥ al-luġa 'al- 'arabiyya*, Bagdad.
- AL-ĠUNDĪ A., 1978, *Al-Lahaġāt 'al- 'arabiyya fī at-turāt*, Libia – Tunis.
- GOLDMANN I. (red.), 1993, *Beiträge zur Fachdidaktik Arabisch. Didaktische und methodische Probleme des modernen Arabischunterrichts*, Frankfurt.
- GOŁĄB Z., HEINZ A., POLAŃSKI K. (red.), 1970, *Słownik terminologii językoznawczej*, Warszawa.
- GÓRSKA E., SKOCZEK M., 1999, *Dydaktyka języka arabskiego*, Warszawa.
- HARDER E., SCHIMMEL A., 1989, *Arabische Sprachlehre*, Heidelberg.
- HARY B.H., 1992, *Multiglossia in Judeo-Arabic*, Lejda.
- HASSAN M.H., KUROWSKI R., 1973, *Hal tatakallamu al- 'arabiyya*, Warszawa.
- KAHLE P., *The Cairo Ganiza*, Londyn 1947.
- KÄSTNER H., *Phonetik und Phonologie des modernen Hochaarabisch*, Lipsk 1981.
- KITAB S., 1989, *Wstęp do nauki języka arabskiego*, Poznań.
- KLOPFER H., 1978, *Modernes Arabisch. Eine Einführung ins heutige Zeitungs-Schriftarabisch*, Heidelberg.
- KLOPFER H., 1979, *Modernes Arabisch. Hör- und Situationsverständnisübungen*, Heidelberg.

- KLOPFER H., 1983, *Modernes Arabisch. Integrierter Grundstufenkurs. Lehrbuch mit Übungsheft*, Heidelberg.
- KRAHL G., REUSCHEL W., 1974, *Lehrbuch des modernen Arabisch*, Leipzig.
- KREMnitz G., 1994, *Gesellschaftliche Mehrsprachigkeit: Institutionelle, gesellschaftliche und individuelle Aspekte*, Wien.
- KRÓL I., 2005, *Nauczanie języka arabskiego*, Kraków.
- KRÓL I., HASAN A., 2012, *Podstawy języka arabskiego*, Warszawa.
- KRUMBACHER K., 1902, *Das Problem der modernen griechischen Schriftsprache*, Monachium.
- KRYSIN L.P., 1979, *Command of various subsystems as a diglossia phenomenon*, [w:] U. Ammon (red.), *Dialect and Standard in highly industrialized societies*, „International Journal of the Sociology of Language” 21, s. 141-151.
- LEWICKA M., MICHALAK-PIKULSKA B. (red.), 2013, *Dydaktyka języka arabskiego. Teoria, praktyka, perspektywy*, Toruń.
- MAĞALLĪ F., MANŞŪR M., 1980a, *Durūs fī al-‘arabiyya*, London.
- MAĞALLĪ F., MANŞŪR M., 1980b, *Durūs fī al-‘arabiyya*, London.
- MARÇAIS W., 1930, *La diglossie arabe*, „L’Enseignement public” 97, s. 401-409.
- MARÇAIS W., 1931a, *La langue arabe dans l’Afrique du Nord*, „L’Enseignement public” 105, s. 20-39.
- MARÇAIS W., 1931b, *L’arabe écrite et l’arabe parlé dans l’enseignement secondaire*, „L’Enseignement public” 105, s. 121-133.
- MEISELES G., 1980, *Educated Spoken Arabic and the Arabic language continuum*, „Archivum Linguisticum” 11, s. 118-143.
- NALBORCZYK A., 2003, *Zachowania językowe imigrantów arabskich w Austrii*, Warszawa.
- NASR R.T., 1983, *The Teaching of Arabic to Adults in Europe*, Bruxelles.
- NIEHOFF-PANAGIODITIS J., 1994, *Koine und Diglossie*, Wiesbaden.
- Nöldeke Th., 1904, *Das klassische Arabisch und die arabischen Dialekte*, Strassburg.
- POLAŃSKI K. (red.), 1993, *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, Wrocław – Warszawa – Kraków.
- RABIN Ch., 1951, *Ancient West-Arabian*, London.
- SCHIFFMAN H. F., 1991, *Swiss-German diglossia*, „Southwest Journal of Linguistics” 10, s. 173-188.

- SCHLÄPFER R., 1994, *Mehrsprachigkeit und Diglossie in der deutschen Schweiz*, [w:] *Dialekt und Mehrsprachigkeit. Beiträge eines internationalen Symposiums Bozen 1993*, Merano,
- SMART J. R., 1993, *Arabic. A Complete Course for Beginners*, Kent.
- SOTIROPOULOS D., 1977, *Diglossia and the national language question in modern Greece*, „Linguistics” 197, s. 5-31.
- STEWART W., 1963, *The functional distribution of Creole and French in Haiti*, [w:] E. Woodworth, R. Di Pietro (red.), *Report of the Thirteenth Annual Round Table Meeting on Linguistics and Language Studies*, Waszyngton.
- SZYMCZAK M. (red.), 1976, *Słownik ortograficzny języka polskiego wraz z zasadami pisowni i interpunkcji*, Warszawa.
- TABBARA S. A., 1975, *Arabisches Lehrbuch. Schlüssel zur arabischen Sprache*, Osnabrück.
- TABBARA S. A., 1977, *Schlüssel zur arabischen Sprache*, Osnabrück.
- TAPIERO N., 1976, *Pour une didactique de l'arabe moderne, Langue de communication: problématique et solution*, Lille – Paris.
- VERSTEEGH K., 1984, *Pidginization and Creolization*, Amsterdam.
- VERSTEEGH K., 1997, *The arabic language*, Edynburg.
- VOLLERS K., 1906, *Volksprache und Schriftsprache im alten Arabien*, Strassburg.
- WANSBROUGH J., 1977, *Quranic Studies*, Oksford.
- WIGHTWICK J., GAAAFAR M., 2008, *Mastering Arabic*, New York.